

RECENZIO

A Gyulafehérvári székesegyház főszentélye.
Szerk.

Papp Szilárd. Budapest, Teleki László
Alapítvány, 2012.
260 p., ill., IX tábla*

2012. március 2-án lett volna száz éves Entz Géza, és húsz évvel ezelőtt, éppen születésnapján hunyt el váratlanul, lakásának ajtaja előtt, az ünneplésre tartva. A XVIII–XIX. századi művészet kutatójaként induló fiatal művészettörténész, 1941-ben Kolozsvárra kerülve, a környéken kirándulgatva fedezte fel Erdély gazdag műemléki emlékanyagát, ennek hatására jegyezte el magát a középkorral és Erdély építészetével egyaránt.¹ Félévszázados gyűjtőmunkájának számos tanulmány mellett három Erdélynek szentelt, nagyszabású könyv lett a gyümölcse: két már csak halála után megjelent nagy adattár, valamint a magyar művészettörténetírás egyik ritka középkori épületmonográfiája a gyulafehérvári székesegyházról.² Az 1958-as monográfia Csemegi Józsefnek a budai Nagyboldogasszony-templomról írt – máig alapvető – könyvét³ követte, és példájukat azóta sem gazdagította sok hasonló. Középkori templommonográfiává álltak össze az Entz-tanítvány Marosi Ernő kassai tanulmányorozatának „egybekötött” különlenyomatai,⁴ majd a Marosi-tanítvány Varga Lívía – két éve hunyt el igen fiatalon – szászsebesi munkája⁵ következett. A ma-

gyarországi szerzők után már a 2000 utáni évtizedben az angol Tim Juckes sok egyéb mellett több nyelv nehézségeit is legyőző kassai doktori disszertációja úttörő munka,⁶ legutóbb pedig Bálint Ágnes tavaly év végén megvédett doktori disszertációjának örülhettünk a középkori brassói plébánia-templom, a mai evangélikus főtemplom sokoldalú bemutatásával.⁷

Amikor most a gyulafehérvári székesegyház 2009–2011 között felújított főszentélyéről megjelent tanulmánykötet kapcsán van módunk örvendezni, az egyszerűségi monográfiákhoz képest egy más munkaszervezés eredményével találkozunk: egyes korszakok, módszerek, témák specialistáinak együtt természetesen újabb épületmonográfiává – egy épületrész monográfiájává – összeálló együttműködésének gyümölcseivel. Az ilyesfajta együttműködés iskolája a műemlékvédelem, ahol a helyreállítások kapcsán gyorsan kell a tudomány képviselőinek cselekedni, amikor az építészeti tervezés és a kivitelezés behatárolt időkeretei nem teszik lehetővé egy-egy kutató mindenre kiterjedő szemlélődésének, elemzésének szerencsés esetben monográfiává érlelődő, lassú munkálkodását. A tervezés tudományos háttérének igényei, a beavatkozások ezen túlmenően nyújtott lehetőségeinek – ásatás, állványzat, falkutatás, restaurátori vizsgálatok – minél teljesebb kihasználása csak együttműködéssel valósulhat meg, ahogy ez Gyulafehérváron is történt. Tíz szerző kilenc tanulmánya alkotja a kötetet, amely már egy – Kárpát-medencei viszonylatban páratlan – sorozatba illeszkedik: a gyulafehérvári püspöki együttes – a székesegyház és a püspöki, ma már érseki palota – tudományos kutatásának eredményeit közzé tevő munkákat két évente ütemesen jelenteti meg a magyarországi Teleki László Alapítvány. A sort a most bemutatott kötetben is szereplő Daniela Marcu Istrate kezdte

a püspöki palota környékén folytatott ásatások feldolgozásával,⁸ majd Sarkadi Mártonnak az újabb kőfaragvány-leleteket bemutató katalógusa⁹ folytatta.

Új kutatási lehetőségek, új helyreállítások természetesen új információkkal járnak, amelyek átgondolásra készítetnek a korábbi eredmények tekintetében. Entz Gézát ez ugyanúgy örömmel töltené el, mint az a tény, hogy amit ő szeretett csinálni, ami őt érdekelt, ma is megmozgatja szakmáink képviselőit. Köztudott, hogy ő más kutatók friss eredményeinek ismeretében vissza tudott térni ugyanahhoz a témához, és hajlandó volt átgondolni és revidálni is korábbi véleményét, ahogy ez a nyugati karzatok esetében történt.¹⁰ Szolgálhatnak azonban akárhány új eredménnyel is az újabb munkálatok, Entz Géza ma is megkerülhetetlen. Az új tanulmánykötet főszövegeiben 36 helyen bukkanni rá a nevére, az összes jegyzet (van belőle 730!) mintegy 20%-ában hivatkoznak rá, illetve 11 művére a szerzők – természetesen a három említett könyve mindegyikére is –, a gyulafehérvári monográfiára egyenesen 140 alkalommal.

A kötet szerzői a gyulafehérvári székesegyház szempontjából leginkább érintett két ország, Magyarország és Románia kutatói: restaurátorok, régészek, építészek, művészettörténészek. Tanulmányaik nem függetlenek egymástól: a jegyzetekben található közel száz keresztthivatkozás – nincs olyan tanulmány, amelyik ne kapcsolódna így módon valamely másikhoz, többnyire legalább háromhoz – olyan, a szerkesztői gondoskodás által szőtt hálózatba fogja össze az egész kötetet, amely éppen a monográfiákra jellemző szerves egység sajátja. Az egymásra hivatkozó, az egymás munkájára építő és azt elismerő egység a tudomány nemzetköziségének a jellemzője. Többről is szó van azonban itt, egyetemes európai jogokról és lehetőségekről.

Közismert probléma, hogy az Európai Unió és más szervezetek nem képesek kötődést kiváltani a polgárok körében – az absztrakt európai gondolat nem jelenik meg kézzelfogható formában a földrészlakossága előtt. Az európai intézmények természetesen keresik azokat a módszereket és eszközöket, melyek segítségével jobbra fordítható ez a nyilvánvalóan kedvezőtlen helyzet. A vizsgálatok egyik fontos területét jelenti a

kultúra, vagyis az Európát átszövő, a népet, országokat, embercsoportokat, egyéneket összekötő és elválasztó kulturális kötődéseknek, kapcsolatoknak, hasonlóságoknak és eltéréseknek az elemzése és bemutatása, majd az így megismert identitások kifejezési formáinak támogatása. A hosszú ideje folyó programok segítségével az Európai Unió és az Európa Tanács igyekszik kialakítani egy az Európai Unió politikai „állampolgárságán” túlmutató, Európa lakosságát kulturális területen egybekapcsoló európai állampolgárság eszmei kereteit. Ennek a törekvésnek a jegyében született 2005-ben a Farói Keretegyezmény a Kulturális Örökség Társadalmi Értékéről.¹¹ Ennek fontos eredménye az örökségközösség (heritage community / communauté patrimoniale) bevezetése az európai gondolkodásba.¹² Az Egyezmény meghatározása szerint „az örökségközösség olyan emberek összessége, akik magukénak érzik a kulturális örökség valamilyen különleges vonatkozásait, melyeket az együttműködés keretei között óvnak és átadnak a jövő generációknak.” Az örökségközösség létrejöttének lehetősége független a múlt örökségének tulajdonlásától, vagyis Európa polgárainak megvan a lehetőségük akár más országok területén lévő örökségelemekhez való érzelmi kötődés kimutatásához is. Mind múzeumi problémák, mind műemléki kérdések egész sora látszik kezelhetőnek az örökségközösség fogalma segítségével, amely lehetőségeket teremt Magyarországnak, egyben azonban felelősséget, kötelezettségeket is róva rá, a Kárpát-medencei épített örökség értékelésére, tudományos kutatására, helyreállítására nemcsak a jelenlegi ország terület, de a szomszédos országok viszonylatában is. A lehetőség azonban szimmetrikus, a szomszédos országoknak és állampolgáraiknak is hasonló jogaik vannak magyarországi műemlékekkel, például a Békés megyei románság emlékeivel kapcsolatos kötődéseik kimutatására. Mindezek a gondolatok és mozgalmak egyáltalán nem jelentik azt, hogy az európai műemlékvédelem két évszázados hagyománya érvényét vesztené – a hivatalos védelem érdekében elvégzendő értékfeltárás, jegyzékbejegyzés, a megőrzést elősegítő jogi, tervezési, konzerválási, helyreállítási tevékenység továbbra is a szakemberek feladata marad. A műemléki érték sokszínűségének, sokrétegűségének

alapjait mindenesetre már a XX. század elején lefektette Alois Riegl, ennek a gondolatkörnek jelenti továbbgondolását a mostani folyamat.

Ebben az összefüggésben értékelhető a gyulafehérvári érsekség épületegyüttesének helyreállítási folyamata és a kutatási eredmények publikálása is. A közös értékek vizsgálatának, értékelésének, interpretációjának mindenki számára nyitott voltáról, egyben a közös felelősségről is beszélünk: a fenntartás, a későbbi generációkra való átörökítés felelőssége párosul a közös gondolkodás örömeivel.

Öröm már csak kézbe is fogni a könyvet. Formátumával, klasszikus betűtípusával, kéthasábos, gondos szedésével, a tanulmányokat bevezető, egész oldalas képekkel ugyanannak a műemlékvédelem magától értetődő konzervativizmusához (művelőinek megnevezése sok európai nyelvben a konzervátor) jól illeszkedő, a korszerű technikával is élni tudó könyvtervezői hagyománytiszteletnek a példája, amelynek alig egy évvel korábban megjelent párhuzama éppen annak a területnek, a középkori Szatmár megyének a középkori egyházi építészét dolgozta fel, ahol jelen konferenciánk is zajlik. A román-magyar közös – két nyelven egy időben megjelentetett – szatmári kiadvány,¹³ hasonlóan az éppen most a megjelentetés utolsó fázisában lévő ukrán-magyar párjához, a kulturális örökségközösségek és örökségközösségeknek a gyulafehérvári kötethez hasonlóan példamutató érvényesülési formája.

A most bemutatott könyv címlapján elől és hátul egy-egy barnás tónusú, archív fénykép ábrázolja a gyulafehérvári főszentély belsejét nyugat, illetve a székesegyház épületét kelet felől. A fotókat a kolofonban, társaikat számos régi felmérési rajzzal együtt a képaláírásokban és a jegyzetekben még mint a budapesti Kulturális Örökségvédelmi Hivatal gyűjteményeinek darabjait határozták meg a szerzők – az imprimálás és a megjelenés között, 2012 szeptemberében azonban a magyarországi műemlékvédelem ezen központi intézménye bár váratlanul, de az évek óta folyó közigazgatási reform határozottan műemlék- és műemlékvédelem-ellenes szemléletmódjába jól illeszkedően megszűnt. A még meg sem jelent gyulafehérvári kötet – és hozzá hasonlóan említhe-

tem még a Lapidarium Hungaricum ugyan-ezen hónapokban kiadónál és nyomdában lévő nyolcadik, a visegrádi váregyüttes kőfaragványait katalogizáló kötetét¹⁴ – olyan oldalról és olyan gyorsan szenvedte el az idővel bizonyos adataiban bekövetkező, amúgy kivédhetetlen avulást, ahonnan és amilyen viharosan szerkesztője, szerzői gárdája, kiadója semmiképpen nem várhatta azt. A magyarországi műemlékvédelem változásait – a műemlékek szempontjából nyugodtan mondhatjuk megszüntetésnek – a civil szféra és a szakma első reakciói nem máshoz hasonlították, mint a romániai műemlékvédelmi szervezet ennek a konferenciának a résztvevői által jól ismert, 1977-es, Ceaușescu-féle felszámolásához. Az említett archív dokumentumok szempontjából jól mutatja mindennek az átgondoltságát, hogy a döntéshozók és a döntések végrehajtói az ezeket és sok mást őrző, 140 éve szervesen fejlődő műemléki gyűjteményeknek még csak a létéről sem bírtak tudomással, nemhogy ezeknek az archívumoknak a hasznával, használati módjaival. Fogalmuk sem volt például arról, hogy – megint csak az örökségközösség eszméjénél tartunk – ezek a gyűjtemények őrzik a szomszédos országok ezernyi műemlékére vonatkozó, 1920 előtt készült dokumentumokat: műemléki felvételi íveket, felmérési rajzokat, falképmásolatokat, fényképeket, iratanyagot és levelezést. Ezek a gyűjtemények szabadon kutathatók mindenki számára, és a külföldi kollégák mindig szívesen látott vendégek bennük. Most azonban a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal megszüntetésével mindegyik gyűjteményi egységben csak egy kezelő maradt, így a kutatás és a használat lehetőségei erősen beszűkülnek. Ez kifejezetten ellentétes a magyar érdekekkel, hiszen a Kárpát-medence műemlékeinek örökségközösségi szempontból is elvárható helyreállításait ezen dokumentumoknak a beható ismerete nélkül kellően magas színvonalon nem lehet elvégezni, vagyis nemcsak a szomszédos országok érdekei sérülhetnek az átgondolatlan magyarországi intézkedések következtében, de a magyarság egészének vagy akár kisebb csoportjainak örökségközössége, örökségközösségei is sérelmet szenvedhetnek (nem beszélve természetesen a magyarországi műemlékek prognosztizálható sorsáról).

A gyulafehérvári tanulmánykötet három olyan tanulmánnyal indul, amelyek a helyreállításához szükséges, helyszíni vizsgálatokról számolnak be. Kiss Lóránt a vakolat- és festésrétegek restaurátori kutatását végezte – a címben szereplő „falkutatás” kifejezést ugyan a jelenlegi restaurátori szóhasználat gyakran alkalmazza, semmiképpen nem tévesztendő azonban össze azzal a több évtizedes falkutatási gyakorlattal, amelynek szülőhelye az Országos Műemléki Felügyelőség Entz Géza vezette Tudományos Osztálya volt, elsősorban Dávid Ferenc főleg budai és soproni munkálatok korábbi módszereit kiteljesítő, Sopron-centrikus tevékenységének köszönhetően. Az a fajta épületkutatás azonban nem kváderépületeken zajlott – főleg városi lakóházak, majd téglavagy törtkő falazatú kastélyok, falusi templomok, időnként várromok helyreállításaihoz kapcsolódó, komplex – levéltári kutatásokkal is párosuló – vizsgálatok alkották. Ez a komplexitás Gyulafehérváron is jelen van, csak éppen a restaurátori „falkutatás” csupán egyik eleme, a restaurátor pedig egyik résztvevője volt. Kellott hozzá a kváderfalazatok esetében – Jákon, Zsámbékon, Lébényben tapasztalhattuk az utóbbi időben – igen hasznosnak bizonyuló, alakhelyes rajzi felmérés, amely, ahogy azt eredményeinek a mellékletekben közzétett ábrái, valamint Halmos Balázs és Marótyz Katalin tanulmánya is tanúsítják, nem annyira az építészeti és restaurálási tervezést szolgáló, egyszerű rajzi segédlet, hanem a tudományos interpretáció maga. A helyszíni vizsgálatok harmadik terepe a régészeti feltárás volt, Daniela Marcu Istrate vezetésével. A bemutatott munka több részletben zajlott, mindig a helyreállítás éppen aktuális feladatához kapcsolódóan. A legfontosabb eredményeket a belsőben nyitott szelvények hozták, például a román kori apszis maradványainak megtalálásával. A kötet tanulmányainak sorrendjében megnyilvánuló szerkesztői logika természetesen egy soha meg nem valósuló és valósítható, ideális helyreállítási folyamat absztrakcióját tükrözi, az időbeli átfedések nem csupán a kutatásokat jellemezték, de jócskán belezavartak a képbe a közben folyó kivitelezési munkák is. A sekrestye helyreállításához kapcsolódó feltárások például „állványok árnyékában”, a belső terek régészeti kutatása pedig „mes-

terek állandó jelenlétében és igényeiknek kiszolgáltatva” zajlott, és a régész még így is háláját fejezte ki tanulmányában az Érsekségnek a számára biztosított lehetőségekért. Ehhez természetesen hozzá kell tenni, hogy a tudományos eredmények nemcsak a kutatókat gazdagították, hanem az ezeréves egyházmegye és a templomot használó hívek, zarándokok önismeretéhez, történeti beágyazódásához is nem kevés munícióval szolgálnak.

A következő négy dolgozat részben a helyreállítást előkészítő előtanulmányokból nőtt ki, illetve az építési-restaurátori munkák folyamán lehetségessé vált helyszíni megfigyeléseknek köszönhetően született. Szerzőik Marosi Ernőnek és az előszó egész kötetre érvényes szerkesztői dedikációjában megnevezett Tóth Sándornak a tanítványai. Az utóbbi az Entz Gézát hetvenedik születésnapján 1983-ban köszöntő kötetben a székesegyház déli mellékhajójába nyíló portál valamennyi tanítványának módszertani példával szolgáló elemzésén keresztül az egész magyar késői romanika távlatos képét rajzolta meg.¹⁵ Takács Imre a második székesegyház első – négyzetében ma is álló, apszisát tekintve azonban csak az alapfalak csekély részleteiben feltárható – szentélyének művészettörténeti jellemzésére tett bátor kísérletet. Ahhoz, hogy próbálkozása meggyőző eredményekre juthatott, szükség volt a lebontott épületrész szobrászati díszének, részben korábban is gyakran említett domborműveknek, részben eddig alig ismert, figurális párkányelemeknek és további reliefeknek az új főszentély falaihoz és párkányaihoz történt, *spolium*szerű befalazására és ezáltal megőrzésére – már ez a tett és mértékének kiterjedt volta is különleges alkotásként jeleníti meg a második főszentélyt és építettőit/építőit. Ennek a XIII. századi épületrésznek Havasi Krisztina lett a kötetbeli monográfusa, aki a tőle megszokott alapos-sággal és imponáló összeurópai anyagismerettel tett eleget a vállalt feladatnak.

A kötet legterjedelmesebb tanulmánya a szerkesztő, Papp Szilárd munkája – a gótikus főszentély XVIII. századi, barokk kori lebontásának és lényegében kőről kőre történt visszaépítésének a krónikája, függelékében az erre vonatkozó forrásokból összeállított regesztagyűjteménnyel. A barokk mesterek munkája annyira meggyőző volt,

hogyan a helyi hagyománynak is ellentmondva a XX. század kutatói – építészek és művészettörténészek egyaránt – egyszerűen nem hitték el a szentély északi falában található, fekete márványtábla feliratának állítását a szentély teljes XVIII. századi újjáépítéséről. Ennek lehetséges igazára a mostani helyreállítást előkészítő restaurátori vizsgálatok által jelzett „anomáliák” vezették a kutatókat – az alapos elemzés és vizsgálódás eredménye egy semmiképpen nem mindennapi építetői és támogatói attitűd feltárása és bemutatása, egy hasonlóan nem mindennapi építészeti produkció igazolásával. Említést érdemel – Papp Szilárd is megteszi –, hogy a barokk gótika egy másik, hasonlóan monumentális, de alapvetően más természetű alkotása ugyancsak Erdélyben, a brásói Fekete-templomon, a fehérvári helyreállítás éveiben kapott korábban már említett, alapos elemzést és egyelőre kéziratban létező monográfiát. A 18. század közepe utáni években újjáépítéssel biztosított szentély barokk berendezésének, annak megmaradt darbjainak Terdik Szilveszter szentelt tanulmányt a kötetben, kihasználva a levéltári állapotoknak az Entz Géza számára adottakhoz képest lényegesen kedvezőbbre fordulását.

A négy fenti tanulmánynak az építéstörténet időrendjét követő sorozatához egy újabb restaurátori beszámoló kapcsolódik, Mihály Ferenctől a döntően XVIII. századi faberendezéseknek szentelt írás – a munkafolyamatok logikája szerint kerülhetett volna előbbre is, az egykori történetek kronológiája szerint azonban jó helyen van itt is. Annál is inkább, mivel magának az építészeti és restaurátori munkafolyamatnak az összefoglaló ismertetése nem a helyreállításhoz a helyszínen közvetlenül kapcsolódó kutatási feladatokat és tudományos munkákat bemutató első három tanulmányt követően, hanem ezután a faberendezésekkel foglalkozó írás után, a kötet legvégén kapott helyet – mintegy az építéstörténet eddigi utolsó fejezeteként. A helyszíni építési és restaurálási munkafolyamatoknak a többi tanulmányban elszórt említései itt Márton Judit építész, az Érsekség Építészeti Irodájának vezetője által logikus rendben összefoglalva – néha mintha kicsit túlságosan is problémamentesként bemutatva a folyamatokat – nyerne értelmet, az elkészült vég-

eredményt pedig nem túl nagy számú, de jól megválasztott nézőpontú összképet, illetve fontos részleteket mutató fénykép jelzi. A kötetnek eleganciát kölcsönző, szikár fekete-fehér felvételek mellől leginkább itt hiányzik néhány színes kép, leginkább a 18. század végi színvilág restaurált emlékei – így a sekrestye ajtókerete és az oratóriumablak – kapcsán. A színes ábrák közzétételének másik terepét jelenthették volna azok a színrekonstrukciók, amelyek a Macalik Arnold építész által vezetett, az építészeti terveket is készítő FKM Építésműhely finom metszetrajzait és falnézeteit felhasználva az épületrészben feltárt, különböző periódusokban egymásra rétegzett színes vakolatok és festések összefüggéseit mutathatta volna be egy hétévszázados sorozatot alkotva. Emellett külön tanulmányt érdemeltek volna – fényképes és rajzi illusztrációkkal – a kőrestaurálási munkálatok, a fejezetek és domborművek kezelési módjainak, kiegészítéseinek leírásával, amelyek Márton Judit beszámolójában csak sommás összefoglalást nyertek. A kötetben ráadásul – néhány jegyzetben „eldugva” – ennek a munkának egyes momentumai, az ablakok külső fejezeteinek kiegészítései és az ezt megelőző dokumentálás hiányosságai kapták a legerősebb kritikát.

A helyreállított szentélyt ábrázoló felvételek és a leírások alapján úgy tűnik, hogy ellentétben az erdélyi székesegyház kváderfelületeinek és barokk berendezésének a rendszerváltás utáni, két évtizeddel ezelőtti, sok kritikát kiváltó kezelésével, a most folyó helyreállítás az egymásra rakódott történeti rétegek mindegyikére figyelő, az emlékeknek az eredeti anyagi valójukban történő megőrzését támogató, a tulajdonos-használó szempontjait is figyelembe vevő, sok szakma véleményére és ezek alapján kollektív elhatározásokra alapozott tevékenység. A kutatások kellő mélységét nem minden esetben biztosító sietség a tanulmányokban olvasható apró – részben fentebb már idézett – megjegyzésekből kikövetkeztethetően azonban Fehérváron is tetten érhető – úgy tűnik, ez Európa ezen tájain a pályázati pénzek és kormányzati támogatások „elengedhetetlen” velejárója. Átgondoltnak tűnnek mindenesetre a járószintekkel kapcsolatos döntések. A padlóburkolatok anyaghasználatára és megőrzési-kiegészítési módjaira kap-

csán felvetődik, hogy a kelheimi lapok kikerülése a templomból a padlók kezelésének időbeli eltéréseit történetileg alighanem szükségtelenül szegényíti. Értelmesnek tűnik a köfelületek és a festett vakolatok viszonyának meghatározása. Az üvegablakok esetében még az 1970-es évek produkciójának pozitív értékelését is vállalták a döntéshozók.

Márton Judit röviden kitér a közeljövő – a tervezett 2012-es kezdési időpontot tekintve ma már valójában a jelen – feladataira is, hiszen a székesegyházon munka még bőven akad. Ami eddig történt, kisebb ütemekben folyt, egyrészt az állagmegóvás legsürgetőbb tennivalói mentén, másrészt az épület folyamatos használatának és a finanszírozás lehetőségeinek figyelembe vételével. Eszerint a sorban a külső falfelületeinek helyreállításán már túljutott déli torony belső munkálatai következnek. Az ebben lévő, ma csak kőraktárként szolgáló, nehezen – kizárólag néhány érdekelt, szerencsés szakember számára – megközelíthető lapidáriumi tér rendezésére és kiállításaként való megnyitására lehet következtetni abból a megjegyzésből, miszerint a főszentély zárópárkányának figurális ábrájú faragványairól másolatok készültek, és azok kiállítására majd a déli toronyban lesz lehetőség. Ezek a még a román kori szentélyhez tartozó, a XIII. században *spoliump*ként újrahaszánt, a XVIII. században ismét megőrzött részletek ugyan eddig is láthatók voltak a magasban, figyelmet azonban alig keltettek. Erdemi tudományos bemutatásukra ebben a tanulmánykötetben került sor először, írásban és fényképeken egyaránt. Ezek a fényképek ugyanúgy, ahogy a kötetben a fehérvári közelmúltat és jelent megőrzítő képek többsége, Mudrák Attila munkáját dicséri – ő a már említett szatmári és kárpátaljai tanulmányköteteknek, valamint számos más Kárpát-medencei építészeti és művészettörténeti nagy gyűjteményes munkának, budapesti kiállítási katalógusoknak is az állandó fényképész dokumentátora, nyugodtan mondhatjuk, hogy társszerzője. Tevékenysége nem merül azonban ki abban, hogy a tudományos igények „objektív” támogatója. A gyulafehérvári felvételeiből a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal aulájában 2011 nyarán rendezett kiállítása arról is meggyőzhette a látogatót, hogy a székesegyház állványain látottak erő-

sen megragadták, és sajátos látásmódú fotós interpretációkra is készítették.¹⁶

A kötetben szereplő legelső, egész oldalas kép a román kori szentélynégyzet boltozatának zárókövét ábrázolja. Ugyanennek a restaurátori kutatás közbeni állapotát mutatja a harmadik kép – mindkettő Kiss Lórándnak a főszentély vakolat- és festésrétegeinek vizsgálatáról szóló beszámolóját illusztrálja. A zárókövő eddig alig ismert, fel nem tűnő, domborművű angyalábrázolása – Entz Géza éppen csak említette, Csányi Károly egy rajzával párosítva – a sokszor átmeszelt-átfestett állapotában a sok réteg kitöltötte mélyedésekkel plaszticitásának nem kis részét elvesztette, és a liliomos jogart tartó, másik kezével áldó angyal, élettelen szemével szinte vakként látszott botladozni a boltozat mennyei szférájában. Az egyik színes középkori rétegre alapozott restaurált állapotában – a színezés jótékony, a formák kibontakozását segítő hatása még a fekete-fehér felvételen is kitűnően érvényesül, ahogy az is, hogy a vaksi szemek a szemgolyó felfedezett középkori jelzésével visszanyerték a látás képességét – az angyal egyéniséggé vált. Számomra a gyulafehérvári főszentélynek a tanulmánykötet által mintaszerűen közvetített helyreállítását, újjászületését ez a momentum minden másnál pontosabban jelképezi: „jőjj és láss”¹⁷!

Lóvei Pál

* A „Középkori egyházi építészet Erdélyben” című nemzetközi konferencián, 2013. március 9-én Szatmárnémetiben elhangzott könyvbemutató szerkesztett változata.

Jegyzetek

1. Lóvei Pál: „Amiről az ember ír, azt legalább látni kell.” Születésnap beszélgetés a 80 éves Entz Gézával. *Új Művészet*, 4, 1993. 74–76.
2. Entz Géza: *Erdély építészete a 11–13. században*. Kolozsvár, 1994.; előzménye: Entz, Géza: Die Baukunst Transsilvaniens im XI–XIII. Jahrhundert. *Acta Historiae Artium*, 14. 1968. 4–48., 127–175.; Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kolozsvár, 1996.; Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Budapest, 1958.; Entz, Géza: La cathédrale de Gyulafehérvár (Alba Iulia). *Acta Historiae Artium*, 5. 1958. 1–40.
3. Csemegi József: *A budavári főtemplom középkori építéstörténete*. Budapest, 1955.

4. Marosi Ernő: Tanulmányok a kassai Szent Erzsébet templom középkori építéstörténetéhez I–III. *Művészettörténeti Értesítő*, 18. 1969. 1–45., 89–127., 20. 1971. 261–291.
5. Varga, Livia: Die mittelalterliche Baugeschichte der evangelischen Kirche in Mühlbach. *Acta Historiae Artium*, 25. 1979. 187–235.; Varga Livia: *A szászsebesi evangélikus templom középkori építéstörténete*. Budapest, 1984. (Művészettörténeti füzetek, 16.)
6. Juckes, Tim: *The Parish and Pilgrimage Church of St Elizabeth in Košice Town, Court, and Architecture in Late Medieval Hungary*. Turnhout, 2012.
7. Ziegler Bálint Ágnes: *A brassói evangélikus főtemplom (Fekete templom) 18. századi újjáépítése. Felekezeti, politikai, rendi csoportidentitás kifejeződése egy újjászülető épületben*. PhD-disszertáció, ELTE BTK Művészettörténet-tudomány doktori iskola. Budapest, 2012.
8. Marcu Istrate, Daniela: *A gyulafehérvári római katolikus székesegyház és püspöki palota régészeti kutatása (2000–2002)*. Budapest, 2008.
9. Sarkadi Márton: „s folytatva magát a régi művet”. *Tanulmányok a gyulafehérvári székesegyház és püspöki palota történetéről*. Budapest, 2010.
10. Entz Géza: Nyugati karzatok román kori építészetünkben. *Művészettörténeti Értesítő*, 8. 1959. 130–142.; Entz Géza: Még egyszer a nyugati karzatokról. *Építés-Építészettudomány*, 12. 1980. 133–141.
11. Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society. Faro, 27 October 2005. Council of Europe, Editor: Department of Culture and Cultural Heritage; 199. sz. Európa Tanácsi Keretegyezmény a Kulturális Örökség Társadalmi Értékéről. Ford. Fejérdy Tamás. *Műemlékvédelem*, 54. 2010. 125–130.
12. Dolff-Bonekämper, Gabi: National – Regional – Global. Alte und neue Modelle gesellschaftlicher Erbeonstruktionen. *Acta Historiae Artium*, 49. 2008. 235–241.; Dolff-Bonekämper, Gabi: Nemzeti – regionális – globális? A társadalmi örökségkonstrukciók régi és új modelljei. Ford. és utószó: Marosi Ernő. *Magyar Szemle*, 18, 2009, 1/2. 35–50. [A fordító megjegyzései: 48–50.]; Lővei Katalin: A többszörös kulturális kötődés fogalma újabb nemzetközi dokumentumok tükrében. *Műemlékvédelem*, 55. 2011. 129–132.; Magyarország 2012-ben aláírta és ratifikálta, 2013. január 1-gyel életbe is léptette az egyezményt, a jugoszláv utódállamok valamennyien csatlakoztak hozzá, Szlovákia és Ukrajna már aláírta, de még nem ratifikálta a dokumentumot. Románia még alá sem írta. A 2013. 02. 28-i állapot: <http://conventions.coe.int/Treaty/C o m m u n / C h e r c h e S i g . a s p ? N T = 1 9 9 & C M = 8 & D F = &>
13. *Középkori egyházi építészet Szatmárban. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben*. Szerk. Kollár Tibor. A szerkesztő munkatársai: Áment Gellért, Bardoly István, Szócs Péter Levente. Nyíregyháza, 2011; *Arhitectura religioasă medievală din Satu Mare. Circuitul bisericilor medievale din județele Szabolcs-Szatmár-Bereg și Satu Mare*. Redactat de: Tibor Kollár, colaboratori: Gellért Áment, István Bardoly, Péter Levente Szócs. Nyíregyháza, 2011.
14. Bozóki Lajos: *Pest megye II. Visegrád, Alsó- és Felsővár*. Budapest 2012. (Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye, 8.)
15. Tóth Sándor: A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége. *Építés-Építészettudomány*, 15. 1983. 391–428.
16. Sarkadi Márton: Gyulafehérvári székesegyház. Kiállítás Mudrák Attila felvételeiből a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Örökség Galériájában, 2011. július 7. – 2011. augusztus 28. *Műemlékvédelem*, 56. 2012. 97–100.
17. János evangéliuma 1, 47.